

Osmanlı Gerileme Paradigmasının Sonu

The End of Ottoman Regression Paradigm

Ahmet ELİBOL*

Öz

Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren Osmanlı Devleti'nin geçirdiği iktisadi, siyasi, sosyal veya askeri dönüşüm, bazı akademik ve entelektüel çevrelerce derinlikli analizler ortaya konulmadan ya da tarihsel metodolojik kriterler görmezden gelinerek süreklilik arz eden bir "gerileme" ve "bozulma" edebiyatına dönüştü. Ortaya çıktığı 17. yüzyıldan günümüze değin etkileri devam eden bu kavramsallaştırma, özellikle son yirmi beş yıldır derinlikli analizler yapan Osmanlı tarihi uzmanlarınca eleştiri konusu yapılmaktadır. Bu çalışmada, Osmanlı nasihatname yazarlarından başlayıp Avrupa merkezci-oryantalist bakış açılarıyla pekişen "gerileme paradigması"nın neden tutarsız olduğu üzerine değerlendirme ve örneklen-dirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Gerileme Paradigması, Oryantalizm, Avrupa Merkezçilik, Değişim, Dönüşüm

Abstract

Beginning from the era of Sultan Suleiman the Magnificent, the economic, political, social, and military transformations of the Ottoman Empire have been portrayed by some academic and intellectual circles as a continuous "decline" and "degradation" without deep analysis or historical methodological criteria. This conceptualization, which emerged in the 17th century and continues to have an impact to this day, has been criticized by Ottoman history experts who have conducted in-depth analyses, especially in the last twenty-five years. This study evaluates and exemplifies why the "decline paradigm" that began with the Ottoman nasihatname authors and was solidified by the Euro-centric orientalist perspectives is inconsistent.

Key Words: Ottoman Empire, Decline Paradigm, Orientalism, Eurocentrism, Transition, Transformation

Giriş

Tarih literatüründe, Osmanlı'da modern unsurların varlığı veya ortaya çıkışına dair değerlendirmeler genellikle çok uzaklara gitmez. Tarih tasavvuru anlamında ve belki de kurgusal tarih şuuru bağlamında toplum muhayyilesini önemli ölçüde etkilediğini düşündüğümüz Milli Eğitim Bakanlığı'nın Ortaokul ve Lise tarih kitaplarına göre; bu ilk modernizasyon örnekleri "Yenileşme tarihi" başlığı altında, periyot olarak da "Duraklama" veya genellikle "Gerileme Dönemi"ne karşılık gelen bir zaman dilimine sıkıştırılarak, biraz da gecikmişliğin pişmanlığını yansıtan bir dille verilir.¹ Akademik tarihçilik-

giz

Akademik
Bakış

87

Cilt 16
Sayı 32
Yaz 2023

Makale Geliş Tarihi: 12.02.2023. Makale Kabul Tarihi: 25.05.2023.

Araştırma Makalesi / Künye: ELİBOL, Ahmet, "Osmanlı Gerileme Paradigmasının Sonu", Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), Sayı: 32, Cilt: 16, Haziran 2023, s. 87-106
* Dr. Öğr. Üyesi, AHBVÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, E-mail: ahmet.elibol@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3837-1176.

1 Osmanlı tarihini bu şekilde dönemlendirme bir anlamda ideolojik bir tutumun da ifadesi olmalıdır. Özellikle "Gerileme Dönemi" diye yapılan adlandırma başlıkları altında genelde yöneticiler için cehalet ve kudretsizlik vasfı öne çıkarken "Kuruluş", "İstanbul'un fethi" ve "Yükselme Dönemi" diye ifade edilen bölümlerde Türk-İslam sentezci bakışın yoğun

te de genel kabulün bu perspektiften çok da farklı olmadığı söylenebilir. Bu anlatıya göre; Osmanlı başlangıçta Anadolu beylikleri içinde sıradan ve hatta birçoğundan daha küçük ve güçsüz bir beylik iken tarihin bir cilvesi olarak öne çıkmış, Bizans ve Avrupa'nın zafiyetinden yararlanarak niteliği pek tartışılmayan askeri kuvvetleriyle topraklarını genişletip mühim bir devlet haline gelmiştir. Özellikle muhafazakâr reflekslerle, bu ilk dönemde sadece Ortadoğu ve İslam geleneğini tevarüsü öne çıkarılarak Osmanlı'nın Batı, hususen Bizans ile karşılaşmaları etkileşim ve akültürasyon anlamında dikkate alınmayarak tipik bir Ortadoğu toplum ve siyasal yapısı resmi çizilir.² İstanbul'un alınmasıyla siyasal ve idari olarak görece merkezleşen devlet, imparatorluk özelliği kazanırken Avrupa'nın en büyük güçlerinden biri olmuştur. Sonrası ise herkesin aşına olduğu bir retorikle sunulur; Devlet bir zaman sonra otoritesi olmayan güçsüz padişahların elinde zayıflamış, Avrupa'da meydana gelen yeniliklere ayak uyduramayınca "bozulmuş", "Duraklama" ve "Gerileme" dönemleri peşi sıra gelmiştir. Yine benzer bir şekilde Osmanlı ile ilgili Batı akademik literatüründe önyargılara dayanan ve çoğu zaman da ideolojik saiklerden kaynaklı birçok görüşün varlığı da dikkat çekicidir. Osmanlı'nın varlık nedenini sadece askeri güç ve militarizmine indirgeyen, onu sadece bir savaş makinası gibi gören Avrupa merkezci açıklamalar ve tarih perspektifleri, içerideki bu algı ve bakış açılarını da besleyen bir mahiyet taşıyor.³

Ancak son yıllarda bahsedilen perspektife ve "Duraklama" "Gerileme" veya "Çöküş" gibi bir periyodizasyon kurgusuna mesafeli duran Annales ekolü, Weberyen veya Marksist bakış açılarına sahip tarih yorumları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlara göre ömrünün yarısını gerileme ile geçirdiği iddia edilen bir yapının içeriden bir okuma yapılmaksızın ekonomik, sosyal ve siyasi karşılaştırılmalara gidilmeden böylesine bir kabulü onaylamak mümkün görünmemektedir. Bu makalede yukarıda işaret ettiğimiz "Osmanlı Gerileme Paradigması"nın nasıl ortaya çıktığı, hangi süreçlerden geçerek günümüzde dahi bazı çevrelerce neredeyse hiç tartışılmadan genel kabul gördüğü üzerine bahsi geçen farklı itiraz sahiplerinin görüşleri dikkate alınarak değerlendirilmeler yapılacaktır.

bir şekilde varlığı gözlemlenebilir. Orta öğretimdeki tarih kitaplarını esas alarak yaptığı çalışmasında Etienne Copeaux ders kitaplarındaki "İstanbul'un Fethi" olgusunun nasıl da Türk-İslam sentezci bakış açısıyla gerçeğinden uzaklaştırıldığını geniş bir şekilde izah eder. Özellikle dini semboller ve milliyetçi-Türkçü kavramların fethin anlatısında birincil kavramlar olmasının, tarihin bu döneminin ideolojik bir nazarla bir ölçüde tarihsizleştirilmesini konu alır. Bkz: Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*, (çev: Ali Berktaş), İstanbul, 2016, s.244-264

2 Kafadar, Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna dair Fuat Köprülü'nün Gibbons'a cevap olarak kaleme aldığı mütalaalarda, Köprülü'nün tarihsel sosyolojik birtakım unsurları görmezden gelerek kuruluştaki Osmanlı varlığını sadece Ortadoğu-İslam ve yoğun Türkmen muhacereti dolayımı ile Türk-İslam mirasına dayandırmasını eleştirir. Kafadar devamla, Köprülü'nün vaktiyle alkışlanan bu tezinin günümüzde de milli tarih anlayışının temel yapı taşı olduğunu ifade ediyor. Bkz; Cemal Kafadar, *İki Cihan Aresinde Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, (çev; A. T. Şen), İstanbul, 2019, s. 38

3 Daniel Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, (çev: Ülkün Tansel), İstanbul, 2004, s. 17-22

Osmanlı Gerileme Paradigması ve Yaygınlık Kazanması Nasihatnamelerin Etkisi

Osmanlı “gerilemesi”ne dair Batılı tarih yazımında ilk tanımlamalar, harici bir bakış açısı ile yani, devletin iç problemleri sebep gösterilmek suretiyle değil, daha önce yenilmez sayılan bir yapının Batı güçleri tarafından durdurulması, bilahare 18. yüzyılın başlarında önemli ölçüde Batı karşısındaki toprak kayıplarını anlatmak için kullanılmıştır. “Gerileme” tabirinin imparatorluğun dahili işleri ile irtibatlı olarak sarf edilmeye başlanması ancak, mütercim olduklarından dolayı Osmanlı nasihat-namelerine erişimleri oldukça kolay olan Mouradgea d’Ohsonn ve Joseph von Hammer-Purgstall gibi yazarların tarihçeleri yoluyla olmuştur.⁴ Darling’e göre sözü edilen nasihatnameler, 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyılda imparatorluğun içeride yaşadığı iktisadi ve sosyal problemlerin bir değerlendirmesi şeklindeydi. Dolayısıyla Osmanlı’nın Avrupa karşısındaki mağlubiyetleri ile bir ilgisi yoktu. Ancak Avrupa tarih yazımı bu değerlendirmeleri esas alarak Osmanlı askeri başarısızlıklarının, iç kaynakları açısından sebeplerini keşfettiğini düşündü ve anlatısına ekledi.⁵ Darling, Osmanlıya dair bu anlatının bahsettiği kurumların bozulması ve iç çürümenin Osmanlı askeri kabiliyetleri etkisi dolayımında vurgulandığını ve fakat kurumların kendileri, işleme şekil ve süreçleri hakkında bir inceleme yapılmadığından bahisle şöyle devam eder;

“...yirminci yüzyıl tarihçileri Osmanlı kurumlarını incelemeye başladıklarında, Osmanlı nasihatname yazarlarının kullandığı kronolojiyi kullanmaya başlarlar ve bu da gerileme paradigmasının inandırıcılığını pekiştirir. Bu görüşe göre, Osmanlı İmparatorluğunun “klasik dönemi” 16. yüzyılın sonlarında, tımar sisteminin (tımar sistemi, padişahın, merkezi bir bürokrasinin verilerine dayanarak, bazı gelirleri geçici olarak şahıslara devretmesiyle süvari birliklerinin finanse edildiği askeri-idari bir sistemdir) değişmesiyle sona erer. Osmanlı tarihinin dönüm noktası, imparatorluğun en büyük kaos ve sıkıntı zamanı olan 1600 civarıdır: nüfus patlaması, fiyatların altüst olması, mali açıklar, askeri kargaşa, iç isyanlar, dış yenilgiler, padişahların beceriksizliği, kadınların iktidarı, halkta hoşnutsuzluk ve bütün bunları taçlandıran Osmanlıların bu meselelerle etkili bir şekilde mücadele etmekte beceriksiz oluşlarıdır. Gerileme, merkezi iktidarın ve padişahın otoritesinin bozulmasıyla tarif edilir, sonuçları olarak da düzensizlik, kaos ve yozlaşma görülür.”⁶

Yirminci yüzyıl tarihçileri yukarıda işaret edildiği gibi Osmanlı’da vücuda gelen değişimi, hemen hiçbir kritiğe tabi tutmadan nasihatname eser-

4 Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk-Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, (çev. Adnan Tonguç), İstanbul, Nisan, 2019, s. 16

5 A.g.e, s.17

6 A.g.e, s.18

leri üzerinden değerlendirerek buna “bozulma” ve “gerileme” adını vermişlerdir. Sözü edilen nasihatnamelerin kaynak olarak sıhhati, bağlam ve doğası anlaşılmaksızın kurgulanan paradigma, günümüzde bazı kesimler tarafından neredeyse tartışılmasına gerek olmayan bir hakikat gibi sunulmaktadır.

Günümüz Osmanlı “geri kalış” tarih tasarımı bu derece etki yaratan nasihatname yazarlarından biri hiç kuşkusuz 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra belirginleşen mali, askeri ve sosyal koşulların getirdiği değişmeyi, bir inhiraf-bozulma olarak gören Gelibolulu Mustafa Âli’dir. Mustafa Âli’nin, bahsedilen değişimden oldukça rahatsız olduğu anlaşılıyor. Saray çevresinin genişleyip farklı kliklerin oluşması, yeni tip kuralları olan bir bürokrasi ile birlikte padişah otoritesinin görece azalması onu eskiye öykünen hatta eskiyi idealize eden bir dile sürüklemişti. Abou El-Haj’a göre Âli’nin sıradan, olaylara dışarıdan bakan bir gözlemci olmadığını hesaba katmak icab eder. Kendisini, bizatihi tasvir ettiği veya daha doğru bir ifade ile kınadığı olayların tam ortasında yer almış, bilgi ve yeteneklerine rağmen arzuladığı ve elde edemediği makam ve mevki için hayıflanan biri olarak görmemiz resmi daha da berraklaştıracaktır. Fleischer, Âli’nin özellikle “*Nushatü’s-Selatin*”⁷ adlı eserinde betimlediği iktisadi ve yönetsel sorunların gerçekten devleti ilgilendiren sorunlar olduğunu ifade eder ancak, onun kariyerist eğilimlerini de vurgular. Âli’nin sistem içinde düştüğü kişisel burukluğu, şahsi ilerlemesine engel bir takım atama uygulamalarına olan ilgisi, yazdığı eserinin ricacı niteliği dolayımında, sisteme dair merkez ve taşrada müşahede ettiği problemleri gerek nicel gerekse nitel olarak abarttığı düşüncesindedir. Bahsettiği “*gerileme*”nin bazı bakımlardan nesnelden ziyade edebi bir gerçeklik olduğunu da ilave eder.⁸ Bunun yanında, Sultan Süleyman döneminde yetişmiş ve medrese sisteminin ürünü olan bir bürokratın, bahsi geçen bürokratik değişim ve dönüşümün kurallarını, hele ki siyasi yaşamının doğrudan etkilenmediği bir dönemde, doğru okuması kolay görünmemektedir.⁹

Yine nasihatname türünün çokça referans alınan ve itibar gören yazarlarından biri ise Koçi Bey’dir. 17. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlıda görülen değişimin iyice belirginleşmeye başladığı bir dönemde risalesini yazan Koçi Bey, tıpkı Âli gibi bunu bir bozulma ve gerileme olarak telakki etmişti. Koçi Bey, padişah IV. Murat’a sunduğu risalesinde; yeniçerilerin de içinde bulunduğu kul sınıfının statüsüne uygun maaş-ulufe miktarlarını belirttikten sonra bu maaşlara karşılık gelen gelirleri ve kaynaklarını sıralar. Özellikle kul taifesinin sayısı karşısında dehşete düşen Koçi Bey “...bu kadar çok kula mevacib mi yetişir? Bu kadar mevacibe hazine mi dayanır?” diyerek

7 Bugünkü Türkçesiyle Bkz: Faris Çerçi, *Siyaset Sanatı-Nushatü’s-Selâtin: İnceleme-Sadeleştirme-Metin-Tıpkıbasım*, İstanbul, 2015

8 Cornell H. Fleischer, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aydın ve Bürokrat-Tarihçi Mustafa Âli*, (çev: Ayla Ortaç), Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2021, s. 168

9 Rifa’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası-16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, (çev: Oktay Özel-Canay Şahin), Ankara, 2000, s. 61

sistemden şikâyet eder¹⁰ Yeniçeri ve kul sınıfı karşısında onların reyayadan yana olacağı varsayımıyla sipahilerden yana tavır koyar. Sistemin Sultan Süleyman öncesi haline dönmesi anlamında, gelecekleri garanti altına alınacak tımarlı sipahilerin, toprakların genişletilmesine yönelik yapılacak cenklerde tekrar öncü bir kuvvet haline kazanmasını bekler.¹¹ Şunu ifade etmek gerekir ki; Koçi Bey'in risalesini yazdığı dönem eskisinden çok farklı savaş yöntem ve teknolojilerinin geliştiği bir dönemdir. Dönem, savaşların artık, büyük oranda ateşli silahlarla yapıldığı, tüfek ve top gibi teknolojik üstünlüğe ve sayıya sahip orduların çok daha avantajlı olduğu bir çağdır. Bütün bu gerçekliğe rağmen Koçi Bey, yeniçeriler gibi ateşli silahlara aşına olan bir askeri sınıfın aksine, at üzerinde sadece kılıç, kalkan, ok ve yay kullanan, üstüne üstlük bu alışkanlıklarına taassup derecesinde bağlı sipahileri imparatorluk için bir ümit olarak görmektedir.

Özvar, Koçi Bey'in tımar sisteminin ıslahı hususunda ortaya koyduğu önerilerinde gerçeklik ve pratikten uzak olduğu fikrindedir. Mesela Özvar, Koçi Bey'in havass-ı hümayunun tımar aleyhinde genişlememesi noktasındaki ısrarını anlamsız bulur. Çünkü dünyanın pek çok bölgesi gibi Osmanlı'ya da büyük etkileri olan dünya ekonomik ve demografik konjonktüründe oluşan dalgalanmalar imparatorluğu bu yönde bir uygulamaya mecbur bırakmıştır. Dalgalanmalara bağlı olarak devletin askeri ve mali giderleri artmış, haliyle oluşan nakit ihtiyacı, büyük oranda aynî temele dayanan tımarların bir kısmının parasallaştırılarak merkezi hazineye iltizam ve bilahare malikane yoluyla ilhakı suretiyle karşılanmaya çalışılmıştır. Bu anlamda yine 17. Yüzyılın ortalarından başlayarak nakdilik özelliği bulunan haslar ve önceki vakıf gelir kaynakları da havass-ı hümayuna dahil edilerek devletin nakit ihtiyacına çözüm aranmıştır¹² Bu örnekte de görüldüğü üzere devlet, karşı karşıya kaldığı dış kaynaklı iktisadi zorluklar karşısında içeride bir çözüm arayışına girmişti. Fakat Koçi Bey bu çözüm arayışına bağlı dönüşümü aslında inhıraf gibi algılayıp bozulma olarak değerlendiriyor. Dış ekonomik ve demografik zorlamaların varlığı hususunda haberdar olmadığını ve belki de bu durumu görmezden geldiğini düşündüğümüz Koçi Bey'in sorunu sadece içerideki değişimde gördüğü anlaşılıyor. Sultan Süleyman dönemi öncesini idealize ederek, yeni durumu; yolsuzlukların arttığı, padişahların önderliklerinin ve toplumda güvenliğin azaldığı bir süreç olarak telakki ediyordu.¹³

Koçi Bey veya o minvalde görüşler ortaya koyan nasihatname yazarlarının idealize ettikleri geçmişe ne kadar vâkıf oldukları da tartışmalıdır. İdealize ettikleri geçmiş toplum ve devlet modeli; hemen hemen hiç değişmeyen bir topluma hakimiyet kuran otorite sahibi bir iktidarın başarısına dair bir fanteziyi geçmişe yansıtılmaktan ibaretti. Koçi Bey iktidar ile yönetilenler ara-

10 Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman), Ankara, 1972, s. 39

11 Abou-El-Haj ,a.g.e, s. 64

12 Erol Özvar, "Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", *Divan*, 1999/2, s. 148

13 Goffman, a.g.e, s.138

Öz

Akademik
Bakış

91

Cilt 16
Sayı 32
Yaz 2023

sında tam bir uyum ve konsensüs olduğu varsayımından yola çıkar. Abou-El Haj'a göre Koçi Bey'in ortaya koyduğu muhayyel tablo; merkezi bir anlayışla idare edilen toplum üzerinde mutlak kontrol sağlayan, sevk ve idare eden güçlü bir sultan tablosudur. Bunun yanında tımarlı sipahiler ve ulema da hemen hemen kuvvetli bir aristokrasi oluşturmaktadır. Bunlar uyum içinde çalışan, mensubu oldukları sınıfın düzen ve kurallarına bağlı, lüzumu halinde görevlere tayin veya azil işlerini kendileri yapan özerk yapılar olarak tasvir edilmişlerdi. Ancak Koçi Bey'in sandığının aksine yönetici sınıflar ile reaya arasında zaman zaman çatışma kaçınılmaz olmuştu. Yalnız 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın başlarında bu çatışma asgari seviyede tutulmuştu. Çünkü yönetici sınıf, iradesini toplumun geri kalanı üzerinde hakimiyet kuracak gücü eline ancak alabilmişti. Böyle olmakla birlikte Koçi Bey'in ifade ettiklerinin 16. yüzyılın başları veya ortaları için bile geçerliliği son derece şüphelidir. İmparatorluğun batıya doğru ilerlemeyi sürdürdüğü 14 ve 15. yüzyıllarda yönetici sınıf içerisinde önemli gerilimler yaşanmaktaydı. Yönetici elit için yeni bir teşkilatlandırma getiren II. Mehmet (1451-1481) döneminde itibarı elinden alınan ve merkezin muteberleri konumundan uzaklaştırılan eski elitler ancak II. Bayezid döneminde yeniden itibar ve statüye kavuşmuşlardı. Sultan Süleyman (1520-1566) devrinde ise oğulları arasında yaşanan, yönetici sınıftan farklı kesimlerin de dahil olduğu iktidar mücadelesi ve daha önce pasivize edilen Anadolu aristokrasisinin önderliğinde zuhur eden aşiret isyanları 16. yüzyıla damgasını vurmuştu.¹⁴

Osmanlı "gerilemesi"nden yana tavır koyan Avrupalı yazarların temel referans kaynaklarından biri ise Kâtip Çelebi olmuştur. Kâtip Çelebi, *Düsturü'l amel li islahi'l-halel*¹⁵ adlı risalesinde Osmanlı'nın duraklamasına dair serzenişini açıklayıcı bir dille ifade ediyor. Osmanlı'nın, yaşadığı çağda (17. yüzyıl ortaları) düştüğü bunalımın sebeplerini ortaya koyar ve tedavi yollarını tavsiye eder. Ona göre Osmanlı'nın yaşadığı krizin sebebi mali büran, yani gelirin giderden az olması, reyanın zayıflığı, askerinin sosyal hayatta baskın olmasıdır. Sosyal yapı veya o yapıdaki değişim ferdi yapıdan hareketle daha kolay anlaşılabilir. Nitekim toplumlar hem ruhen hem de bedenen kişilere benzemektedirler. Kâtip Çelebi toplumu oluşturan üç ana unsurdan bahseder. Bunlar; ulema asker, tüccar ve reyadır. Bu dört sınıf kendi aralarında dayanışma ve yardımlaşmaya giderlerse devlet daha sağlıklı olur. Kişinin, beden sağlığı için organlarının dengeli çalışmasına benzer şekilde bu dört unsurun dengeli ve uyum içinde olması gerekir. Bu sınıflardan biri diğerlerinden üstün veya fazla olursa insan sağlığının bozulması gibi toplumun sağlığı da bozulur. İbn-i Haldun'un insanbiçimci (*anthropomorphic*) organizma teorisi¹⁶ etkisinde olan Katip çelebi, nasıl ki kişinin doğal ömrü

14 Abou-El-Haj, *a.g.e.*, s.69

15 Katip Çelebi, *Düsturü'l amel li islahi'l-halel* (Ayn Ali, Kavânin-i Âl-i Osman içinde), İstanbul, 1280, s.119-140

16 İbn-i Haldun, devletin ihtiyarlamasından bahsederken; "ihtiyarlama, devlet için tabii bir hal ise bu çağın gelmesi de tabii hallerdendir, hayvani mizaç ve tabiatlardaki ih-

doğum, büyüme, gençlik, yaşlılık ve ölüm gibi safhalardan meydana geliyor- sa devletlerin de buna benzer safhalardan mutlaka geçeceğini düşünür. Bunun yanında nasıl ki güçlü ve zayıf bünyeli insanlar varsa, yine güçlü ve zayıf devletler vardır.¹⁷

Kâtip Çelebi gibi, İbn-i Haldun'un "Mukaddime" adlı eseri Osmanlı literatisinin en kabiliyetlileri¹⁸ tarafından keşfedildiğinde büyük bir hararetle benimsenmişti. İbn-i Haldun'un 20. yüzyılda post-sosyolojik keşfinden çok zaman önce, yani 17 ve 18. yüzyıllarda, Osmanlı entelektüelleri onun eseri üzerinde çalışmış ve kavramlarını kendi dönem ve pratiklerine uyarlamaya gayret etmişlerdi. Özellikle, monarşik devletlerin hayatı hususundaki dön- güsel nitelik arz eden organizma teorisi 17. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı'nın gidişatına uyarlanabilir görünmüştü. Osmanlı'nın gençlik dö- nemleri artık çok geride kalmış olduğu düşünülürken, onun ihtiyarlık dö- nemini uzatmak ve bu dönemi sağlıklı geçirmesi esas olmalıydı.¹⁹

Muhakkak ki İbn-i Haldun, yaşadığı dönem (1332-1406) hesaba katıl- rırsa zamanına göre entelektüel birikim, bilgi ve tecrübe bakımından üstün özelliklere sahipti. Bu özellikleri sayesinde ortaya koyduğu sosyal-siyasal ya- sahlıklar veya öngörüler Osmanlı aydınları tarafından dikkate değer bulun- muştur. O, Batı bilim dünyasınca 19. yüzyılda, yani oldukça geç bir dönemde farkına varılan bir tarihciydi. 19. yüzyılda pozitivizmin de etkisiyle toplu- sal olayların veya tarihinin tıpkı doğa bilimlerinde olduğu gibi sebep sonuç ilişkilerinden hareketle genelleştirilip bilimsel yasalara dayandırılabilmesi düşünülürken doğdu. Bu anlamda insanın içinde bulunduğu sosyal gerçeklik ve bilinç tabiattan ayrı düşünülemezdi. Böylelikle tarihte meydana gelmiş olaylar ve olgulardan genel hükümler çıkarılabilmek (görece olarak İbn-i

tiyarlama gibidir. Bu ihtiyarlama hali tabii olduğu için tedavisi kabil ve giderilmesi mümkün olmayan bir hastalıktır." diyerek bu anlamda oldukça belirlenimci bir görüşü benimsemiştir. Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime II*, İstanbul, MEB Yayınları, 1989, s.95. Yıldız, İbn-i Haldun ile Farabi'yi karşılaştırarak, Farabi'nin ilerlemeci-ütopyacı dünyasına karşılık İbn-i Haldun'un organizmacı-deterministik mantığı ile öne çıktığını vurgular. İbn-i Haldun'daki bahsedilen determinizm oldukça taviz verilemez bir nitelik arz eder. Onda, doğum, gençlik, olgunluk, yaşlılık ve ölüm, devletler için neredeyse kaçınılmaz do- ğal süreçlerdir. Bkz. Mustafa Yıldız, "İbn-i Haldun'un Tarihselci Devlet Kuramı", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 2010 Güz, S.19, s. 47

17 İbrahim Kuran, "Osmanlı Gerileme Paradigmasının Yapısökümcü Analizine Bir Katkı", *İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2 Sayı 1, İstanbul, 2017, s. 34

18 Bu Osmanlı entelektüellerinden biri Tarihcî Naima'dır. Naima da tıpkı Kâtip Çelebi gibi İbn-i Haldun'un organizmacı teorisine bağlıdır. Nasıl ki İnsan bedeninde olabilecek bazı düzensizlikler o kişiyi ölüme doğru götürürse, devletlerin de hiyerarşik düzenlerinin bozulması, sınıfların birbirine karışmasıyla toplumsal düzen çöker ve devlet inkıza sürük- lenir. Bkz. Naima Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, Haz. Mehmet İbşirli, C.1, Ankara, TTK Yayınları, 2007, s. 21-24. Ayrıca bkz. Ayşe Bedir, "17.Yüzyıl Osmanlı Düşünce Hayatında İbn-i Haldun Etkisi: Tarih-i Naima Örneği", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2019, Vol.6 (Num.4), s.2395-2397

19 Cemal Kafadar, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi", (çev. Cengiz Şişman), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak-Gerileme Paradigmasının Sonu*, Haz. M. Armağan, İstanbul, 2011, s.141

Haldun'da olduğu gibi) ve yasalar ortaya konulabilir, hatta bu genelleştirmelerden geleceğe dair öndeyiler (*prediction*) oluşturulabilirdi.²⁰ Ancak 20. yüzyılda beşeri alanın doğa bilimleri gibi düşünülmesine itirazlar yükseldi. Bunlardan tarihselciliğe ve onun anlam haritasına önemli eleştiriler getiren Karl Popper'e göre tabiat bilimlerindeki öndeyiler ile toplumsal alandaki öndeyiler aynı anlama gelmez. Birincisi şartlı iken yani; şu şartlar vuku bulursa şöyle olaylar meydana gelir tarzındaki öndeyiler iken ikincisi bilimsel öndeyilerden ziyade kehanet mesabesinde. Çünkü toplumda şartlar sürekli değişmekte ve toplumsal etkileşim vasıtasıyla mütemadiyen yenilenmektedir. Bundan dolayı toplumsal eylemlerde beklenmeyen sonuçların ortaya çıkması daha büyük bir ihtimal taşımaktadır. Bir başka önemli husus ise gelecekte olacak bir hadiseyi haber vermek haliyle tehlikeli bir iştir. Nitekim toplumun genel hareket yasasını bulduğuna inanmış olan kimseler, buna dayanarak o hadisenin oluşması için çalışacak veya onu engellemeye gayret göstereceklerdir.²¹ Carr'a göre ise tarihte asla bir bilinçlilik yoktur. Tarihsel hadiseler arasında kısmi bir nedenselliği kabul etmesine rağmen Carr, daimî bir neden sonuç ilişkisini reddeder. Bu anlayış çerçevesinde tarihsel olayların belirlenmesinde tabiat kanunları gibi olaylar yoktur. Aksine tesadüfler ön plandadır. Belirli bir determinizmden söz edilemez. Her ard arda geliş, ani bir gelişme veya tesadüfle bir anda yön değiştirebilir, farklı bir mecraya sürüklenebilir.²²

Kâtip Çelebi'nin Düsturü'l amel adlı eseri yukarıda bahsedilen bir nedensellik kurgusuyla ortaya konulmuştu. Anlatısında Osmanlı seyyiye sınıfına, yanlışları düzeltmesi hususunda umutsuzca bir çağrı vardır. Howard'a göre Kâtip Çelebi'de, daha önceki nasihatname yazarlarında gözlenen acelecilik ve telaş yerine derinlik ve objektiflik olduğu halde o, belirlenimciliğe yaslanarak Osmanlı'nın artık duraklamaya girdiğini ifade etmişti. Anlayışına göre duraklama dönemi belki uzatılabilirdi ve fakat asla düzeltilemezdi. Kâtip Çelebi'ye cevap çok gecikmedi. Eserini yazdıktan sadece üç yıl sonra, 1656 yılında acımasızlığı ile devletin otoritesini yeniden tesis etmeye muvafak olan Köprülü Mehmet Paşa'nın sadrazamlığı geldi.²³

Avrupa Merkezilik ve Oryantalizm Etkisi

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Avrupalı yazarların "Osmanlı gerilemesi" retoriği nasihatname türüne yaklaşımlarıyla başlamış oldu. Onlar, risale yazarlarının eserlerini bir tür edebi eser veya dönemin konjonktürel sorunlarına kişisel perspektiften sunulan çareler olarak telakki etmeyip, resmi nitelik taşıyan arşiv belgesi gibi yaklaştılar. Osmanlı entelektüellerinin aksine devletin yönetici aklı veya Osmanlı bürokrasisinin değişen yeni koşullar

20 R.G Collingwood, *Tarih Tasarımı*, (çev. Kurtuluş Dinçer), İstanbul, 1990, s. 136-141

21 Karl Popper, *Tarihselciliğin Sefaleti*, (çev: Sabri Orman), Ankara, 2021, s. 69

22 E. Hallet Carr, *Tarih Nedir*, (çev:?), İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, s. 130

23 Douglas A. Howard, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı ve 16.-17. Yüzyılların "Gerileme" Edebiyatı", (çev: Cem Demirkan), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak -Gerileme Paradigmasının Sonu*, (haz. M. Armağan), İstanbul, 2011, s.242

lar gereğince uyguladıkları yönetsel pragmatizm çoğu zaman dikkate bile alınmadı. Aslında Batı bilimsel dünyasının özellikle 19. yüzyılda içinde bulunduğu ideolojik tutum da bunda etkili oldu denebilir. Osmanlı'nın Avrupa için geçmişte kalan bir tehdit ve öteki olarak görülmesi yanında bu dönemde yükselişte olan ilerlemeci tarih tasavvuru bahsedilen tavrı besledi. Avrupa merkezli (*eurocentric*) olan bu tasavvur; tarihin bir amaçlılık doğrultusunda ilerlediğini kurgular. Tarih ve medeniyete yeni ve farklı anlamlar yüklenmesinin yanı sıra oryantalizm ve öteki gibi kavramlarla Batı ile Doğu arasında epistemolojik ve normatif bir ayrımı kullanarak yeni bir anlam çerçevesi oluşturur.²⁴ Bu açıdan bakıldığında günümüz modernitesine ulaşana kadar bütün insanlık değerlerini Batı aklı ve tecrübesi gerçekleştirmiş ve geri kalan unsurlar²⁵ (tarih dışı faktörler olması dolayısıyla) buna hiçbir anlamda olumlu katkı sunmamışlardır.²⁶ Bu anlamda insanlık tarihinin bütün olumlu gelişmeleri Batı kültürleri tarafından yaratılmıştır. Dolayısıyla tarihî doğru-

24 Bu yeni tarihi kurgu ile tarih ideale doğru akıp gitmektedir. İdeal ise mana ve muhtevasıyla bir sürecin sonu olmayı gerektirir. Batı'nın başat ilerlemeci filozoflarına bakıldığında Kant, Hegel, Marks veya Comte'un tarihin ilerlemeci-amaç karakteri tezini kullanarak ideal bir tarihi son tasavvuru ya da öngörüsü yaratmaya çalıştıkları ortadadır. (Mesela Hegel'in iddiasına göre, evren ruhu özgürlüğünün şuuruna, insanlık tarihinin olgunlaşma devrinin en son noktası olarak Alman toplumunda ve Prusya devletinde erişecektir. Yani tarihin amacı olan nihai noktaya ancak Alman toplumunda ve devletinde ulaşacaktır. Bkz. Fahri Atasoy, *Sorokin'in Toplum Felsefesi*, Ankara, 1997, s. 22 veya Karl Marks'ın tarihsel materyalizm kurgusu çerçevesinde insanlık tarihi gelişme sürecinde altını çizdiği ilkel komünal toplum, feodal dönem, burjuva veya kapitalizm dönemi ve son tahlilde ulaşılacak ideal olan eşitlikçi proletarya diktatörlüğü safhaları gibi). Günümüze kadar etkisini sürdüren bu bakış açıları (Kapitalizmin zaferini ilan ederek tarihin sonuna geldiğini büyük bir gururla duyuran Francis Fukuyama bahsedilen düşünce geleneğinin son temsilcilerinden biridir. Bkz. Francis Fukuyama, "History is Still Going Our Way: Liberal Democracy Will Inevitably Prevail," *Wall Street Journal*, 5 Ekim 2001., Fukuyama, "The End of History and the Last Man" (Hamish Hamilton/ London), 1992.) Bahsedilen bakış açısı bir anlamıyla Batı merkezli tarih ve medeniyet tasavvurunun da fikrî basamak noktasını oluşturmaktaydı. Tarih ve medeniyeti yekpare ilerleyen bir organizma şeklinde kurgulayan bu düşünce, tarihi, üretim biçimlerine ya da evrensel aklın gelişim seyrine göre tasnife tabi tutmakta, çağlara ayırmaktadır. Buna göre insanlık ve medeniyet bir ilkel çağdan geçerek çocukluk, erişkinlik ve nihai olarak olgunluk safhalarını yaşamış (ya da yaşayacaktır). Olgunluk safhası insanlığın varacağı en son ve ideal nokta olarak tespit edilmiştir.

25 Edward Said'in ifadesiyle bunun adı "kayıp kültürler" dir. Yani bunlar insanlık tarihinin başlıca hikayesi anlatımının dışında kalan kültürlerdir ki daha sonra (keşfedildiklerinde) tarifsiz kültürler bahsinden Dünya Tarihi çıkmıştır. Bkz. Edward Said, *Oryantalizm, Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul, 1991, s. 532

26 Bu epistemolojik farklılaştırma kutuplaştırmayı da beraberinde getirmiştir. Bahsedilen kutuplaşma aslında oryantalizmin de temel retorik kurgusunu oluşturacaktır. Buna göre Batı toplumları değişimci Doğu toplumları durağandır. Yine Batı'nın özgürlükçü karakterine karşılık Doğu'nun despotik yapısı fevkalade belirgindir... Bu cümleden olarak Hegel'in tarihten öngördüğü zamana kadar özgürlüğün ifade edilmesi bağlamında devletleri tasnifinde de bunu görebilmekteyiz. Hegel'e göre Doğu dünyası despotiktir. Dinin baskıcı tutumu dolayısıyla bireysel kişilik hiçbir hakka sahip değildir. Burada özgürlükten asla bahsedilemez. Özgürlük aşamaları eski Grek ve Roma deneyiminde olgunlaşarak Germe dünyasında kendini bulur ve ideal noktaya ulaşır. Bkz. George Wilhelm Friedrich Hegel, "Hukuk Felsefesinin Anahatları", (çev. Güçlü Ateşoğlu), *Tarih Felsefesi, Seçme Metinler, Herder-Kant-Fichte-Schelling-Hegel-Schopenhauer*, (haz. Doğan Özlem, Güçlü Ateşoğlu), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006, s. 190-196

Gazisi

Akademik
Bakış
95
Cilt 16
Sayı 32
Yaz 2023

sal çizgi Batı ilerleme tarihi olarak çizilmiştir. İlerleme tarihi, insanlığın tek ve ortak ilerlemesidir ve eşsiz (*unique*) dir. Çerçeve dışında kalan ögeler tali kültürdür ve haliyle geridir. Bahsedilen anlam çerçevesinden Doğu tarih, kültür ve üretim biçimlerine bakan Aydınlanma Çağı düşünürlerinden Montesquieu, Batı ilerleme çizgisinin dışına denk düştüğü düşüncesiyle Çin, İran veya Osmanlı'yı kurgusal bir "Doğu Despotizmi" çerçevesine sıkıştırmıştı.²⁷ Yine üretim biçimleri üzerinden tarihsel-ilerlemeci bir öngörü oluşturan K. Marks da Ortaçağ-Avrupa feodalizminin biricikliğinden hareketle Ortaçağ'daki Bizans, İslam, Çin, İran ve Osmanlı'daki *fiyef* uygulamalarını, sırf tarihsel şartların getirdiği sosyal, siyasal, ekonomik görece farklılıklardan dolayı feodallık türünün bir cinsi olarak değerlendirmeyip *Asya Tipi Üretim Tarzı* adlandırmasıyla ötekileştirdi. Doğu toplumları feodalizmi yaşamış olamazdı. Eğer yaşamış olsaydı, tarihselciliği gereği, oradan mutlaka bir burjuva sınıfı yaratması, sanayi toplumuna geçmesi gerekirdi. Ona göre, Ortaçağ Avrupası feodalizminin temel karakteri olan adem-i merkezîyetçi yapısının aksine Osmanlı gibi Doğu toplumlarının üretim biçimi, merkezin her zaman kontrolü altında bir hiyerarşik silsile veya sultanın despotik tahakkümünde olmuştur.²⁸ Öyle olduğu için temel insanlık gelişiminin dışındadır ve tabii ki ilerlemeye el vermediği için de geridir.

Avrupa merkezî-oryantalist bakış açılarının etkisi beraberinde bahsi geçen nasihatname yazarlarının yüzeysel ele alınmasıyla oluşan Osmanlı Gerileme paradigması, 19. yüzyıl Avrupa tarihçiliğinde neredeyse tartışılmaz bir mahiyet kazandı. Bu dönemin önemli pozitivist tarihçilerinden olan Leopold von Ranke (1795-1886), Osmanlı gerilemesi retoriğini bir dogma gibi

27 L. Althusser, Montesquieu'nün kullandığı despotizm kavramını, Doğulu sultanlar için ürettiği keyfi idare gibi vasıflandırmaları üzerinde çokça düşünülmeden, tarihsel bağlam ve olgulardan kopuk olmasıyla eleştirir. Ayrıca bu gibi kategorizasyonların bir ideolojik bağlamda kullanıldığını da belirtir. Bkz L. Althusser, *Politika ve Tarih*, (çev: Alâeddin Şenel-Ömür Sezgin), Ankara, 1987, s. 57-67

28 Berktaş, Osmanlı veya Doğu'ya yönelik -özellikle kurgusal feodalizm bağlamında- Avrupa merkezli tarih bakış açılarının kritiğini yapar ve şu ifadeleri kullanır; *Şu "feodalizm" kavramını alalm...bir, gayet Avrupa'ya özgü (Euro-specific) bir içerikle malûldür. 19. yüzyılın Ortaçağ tarihçileri, sırf Avrupa Ortaçağının kendine has (görece desantrali-ze) çehresinin statik bir fotoğrafını çekmiş; bunu bire bir, bütün ayrıntılarıyla teoriye geçirmiş; teorik bir konsepte dönüştürmüş ve adına "feodalizm" demiştir. İki, paralel bazı bilgi süreçlerinde (meselâ Şarkiyatçılık veya Oriental Studies alanında), Avrupa-dışı geleneksel tarım toplumlarının işbu "feodalizm" modeline tamı tamına uymayan (zira görece merkezîyetçi veya "bürokratik") çehreleri veya iktidar biçimlenişleri için başka kavramlar düşünülmüş; kâh Doğu despotizmi (Montesquieu ve Hegel;kâh Asya Üretim Tarzı (Marx...) diye açıklanmak istenmiştir. Buradaki kritik nokta, bu kavramların sadece birinin değil, her ikisinin Avrupa-merkezci olmasıdır. Birbirlerinin aynadaki aksi gibidirler; bir 1/0, ak-kara dikotomisinin iki ucunu temsil ederler. Aynı Avrupa-merkezli bilgi sürecidir ki, Avrupa Ortaçağ köylü toplumu ve devletleri için "feodalizm" kavramını yaratırken, onun karşısına, ona benzemediği düşünülen, Avrupa elitlerinin kendi dışına dönük "nazar"ının (gaze) algıladığı ya da kendi "öteki"lerini tahayyül edişinin somut ifadesi diyebileceğimiz, Şark, Doğu, Oryantal Despotizm ya da Asya Üretim Tarzı kavramlarını dikmiştir. Bkz. Halil Berktaş, Serbestiyet İnternet Sitesi, 20-04-2023 erişim: <https://serbestiyet.com/yazarlar/osmanli-ne-kadar-modern-di-6-biraktigim-yerden-36898/>*

benimsedi. Kafadar'a göre, Ranke, Osmanlı'nın gerilemesi sorunuyla ilgili olarak hemen hemen hiç şüpheye düşmemiş veya konuyla ilgili derinlikli bir araştırma yapmadan yüzeysel kanaatlerini ortaya koymuştur. Ranke, mesela Sultan Süleyman'ın 1566'da ölümünden hemen sonra, gerilemeyi bir dizi iktidarsız sultanın tahta çıkmasına ve bunların karakterlerinin zayıf olmasına bağlamıştır. İmparatorluğun son üç buçuk asrını bir gerileme (inhibit-bozulma) olarak görme yaklaşımları, bu sebeple yakın zamanlara kadar sosyal ve ekonomik faktörler üzerine çalışma yapan birçok tarihçiye sirayet etti.²⁹ Mesela önemli oryantalistlerden biri olan Bernard Lewis, Osmanlı'nın 17. yüzyıla beraber müesseseler, askere alma, devşirme ve terfi usullerindeki değişimlerle tam ve kuşku duyulmaz bir sükuta (düşüşe) duçar olduğunu belirtir. Bu ifadeleri kullanırken risale yazarı Koçi Bey'e de atf yaparak, risalesindeki Osmanlı gerilemesine dair beyanlarını neredeyse hiç tenkide tabi tutmadan özümser.³⁰ Avrupa merkezci oryantalist bakışını, Osmanlıların gerilemeye başladıkları dönemde (17. yüzyıl) Avrupa'daki gelişmelere hemen hiçbir ilgi duymadıklarını, Ortaçağ'daki seleflerinin seviyesini muhafaza etmeyi kendileri için kâfi saydıkları gibi afaki ifadelerle ortaya koyar. Osmanlıların silahlı kuvvetleri de yetersiz ve gecikmiş bir şekilde, Avrupalı düşman orduların teknik imkanlarının çok gerisindedir.³¹

Howard, 1930'lerde Osmanlı arşivi üzerinde çalışmaların artarak devam etmesine rağmen hem Türkiye'de hem de dışarıda araştırmalar yürüten akademisyenlerin bahsedilen önyargılardan kendilerini kurtaramadığını söyler. Mesela Osmanlı risale yazarlarını tek referans olarak kabul eden H.A.R Gibb ve Harold Bowen'in "yönetim kurumlarının yozlaşması"na dair tezleri, 16 ve 17. yüzyıl Osmanlı gerileme yazarlarının bir tekrarı üzerine

29 Kafadar, *a.g.m.*, s. 100, Kafadar, Stanford Shaw'ın sonradan Türkçeye *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* adıyla çevrilen "History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808" (Cambridge: Cambridge University Press, 1976) s.170-171 dipnotlu eserinde Shaw'ın "Gerilemenin Siyasi ve Askeri Unsurları" ve "Gerilemenin Tezahürleri 1566-1623" gibi başlıklar kullanmasını esefle belirtir. Bkz. *a.g.m.*, s.100

30 Bernard Lewis, "Osmanlı İmparatorluğunun İnhitatu Üzerine Bazı Düşünceler", (çev: Salih Tuğ), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, (haz. M. Armağan), İstanbul, 2011, s. 61. Lewis, Koçi Bey için Tarihçi Hammer'in "Türk Montesquieu"su vasıflandırmasının altını çizerek onu tarihçilik açısından yüksek bir mertebeye yerleştirir. Bkz. *a.g.m.*, s. 61.,Howard, bu gibi yaklaşımların ortaya çıkmasında risale yazarlarının mutlak etkisini vurgular. 17.-19. Yüzyıllar arasında Avrupalı birçok müsteşrikin özellikle bahsi geçen Osmanlı risale yazarlarını fazlaca dikkate alarak gerileme paradigmasını inşa ettiğini ifade eder. Howard hususen birkaç isim üzerinde durur. Bunlardan ilki Paul Rycout'tur. Onun *The Present State of the Ottoman Empire*, London, 1688 adlı eserinde Ayni Ali'nin *Kavanin-i Âl-i Osman* ve Koçi Bey'in *Risalesindeki* anlatılarının bağlamından koparılarak sürekliklik arz eden bir mutlaklık gibi sunularak örneklem yaratılmasını eleştirir. Howard'a göre bir diğer müsteşrik daha önce bahsi geçen, Koçi Bey için "Türklerin Montesquieu'su" nitelemesini kullanan Hammer Purgstall'dır. *Geschichte des osmanischen*, Vienna, 1815; reprinted, Hildesheim, 1963 adlı eserinin genel yapısını tayan ederken Osmanlı toplumdaki yozlaşma ve Osmanlıların askeri yönden geri kalışı hakkında söyledikleri hemen her şey Ayni Ali, Koçi Bey ve Hezarfen Hüseyin'den alınmıştır. Bkz: Howard, *a.g.m.*, s. 244

31 Lewis, *a.g.m.*, s.73

Gaz

Akademik
Bakış

97

Cilt 16
Sayı 32
Yaz 2023

kurgulanmıştır. Bu gibi yazarlar gerilemeyi, zayıf sultanlara, görevin kötüye kullanılmasına, Osmanlı birliklerindeki efsanevi disiplinin ortadan kalkmasına, neredeyse bütün kurumlarda düzensizliğin hâkim olmaya başlamasına bağlamaktadırlar.³² Bu gibi bakış açılarında en önemli çarpıklıklardan hatta paradokslardan birisi şüphesiz Avrupa merkezci-oryantalist anlayışta çokça eleştirilen ve Doğu'ya mahsus geriliğin en mühim timsali olarak gösterilen despotik sultan figürünün gerileme paradigması tarafından neredeyse kutsanmış olmasıdır. Sultanların otoritesiz ve zayıf karakterli olması onlara göre gerilemenin de bir alametiymiş.

Gerileme Paradigması Neden Geçersiz?

Bugün artık Osmanlı tarihi üzerine kafa yoran tarihçiler haklı olarak, altı yüz yıldan fazla yaşam süren bir entitenin, ömrünün yarısından fazlasını gerileme tarihi olarak tavsif edilmesini anlamsız bulmaktadırlar. Kafadar'a göre Osmanlı tarihçiliğinde uzun bir süre devam etmiş olan gerileme söylemi, sonraki dönem ve farklı açıklamalar için bir gölge fenomen (epi-fenomen) olma özelliği taşımıştır. Gerileme kavramı Osmanlı ve Osmanlı olmayan farklı gözlemciler tarafından farklı bağlamlar, farklı amaç ve hedef kitleleri için kullanılmıştır. Bu söylem, toptancılığı aşamadan, bahsedilen farklı anlam, amaç ve bağlamları inceleyen kültürel ve sosyal tarih araştırmaları olmadan izah edilemez. Gerileme veya bozulma söyleminin, Osmanlı tarihinin muayyen bir döneminin doğru bir yansıması olduğunu tarihsellikten ve kesinlikten yoksun olarak iddia edenlere belki basit ama hayati sorular sorulmadan konu çok da iyi anlaşılabilir; Neyin gerilemesi? Kimin gerilemesi ve hangi anlamda? Nerede, ne kadar süren ve neye nispetle?³³

Osmanlı'nın hemen her alanda 16. yüzyılın sonundan itibaren doğrusal bir düşüşe geçtiği tezi 20. Yüzyılın sonlarına kadar gerileme paradigması doğrultusunda savunulmaya devam etti. Askeri, siyasi veya idari anlamda olduğu kadar iktisadi anlamda da bu çöküşün giderek derinleştiği tezi bir hakikat gibi benimsendi. Quataert, aralarında Ömer Lütfi Barkan'ın da olduğu bir grup Osmanlı tarihçisinin, 16. Yüzyıl sonuyla beraber oluşan fiyat devriminin Osmanlı ekonomisinde yaratmış olduğu bir gerileme ve çöküş resmi çizdiklerini belirtir.³⁴ Resimdeki gerileme trendi şu anlama geliyordu;

32 Howard, *a.g.m.*, s. 246. Howard bu bilgileri *H.A.R Gibb and Harold Bowen, Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East, 1 vol. 2 pts. (London, 1950-1957), C. 1, s. 173-199* adlı eser üzerinden vermektedir.

33 Kafadar, *a.g.m.*, s. 102

34 Donald Quataert, "Osmanlı Tarih Yazımı ve "Gerileme" Kavramına Yönelik Değişen Tavırlar", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak- Gerileme Paradigmasının Sonu*, (çev: M. Armağan), (haz. M. Armağan), İstanbul, 2011, s. 298. Quataert'in bu hususta verdiği literatüre bakılabilir: Ömer Lütfi Barkan, "The price revolution of the sixteenth century: A turning point in the economic history of the Near East", *International Journal Middle East Studies*, 6 (1), 1975, s. 3-28 veya David Landes, *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in the Western Europa from 1750 to the Present* (Cambridge, Cambridge University Press, 1969). vs...

ekonomi sonraki yıllarda yani, bütün bir Osmanlı çağı boyunca düzelmeyecek bir mahiyet arz ediyordu. Bu basitleştirici anlatıların temelinde bilimsel bir yapı eksikliği olmasına rağmen entelektüel çevrelerde yaşamaya devam etmeleri şaşırtıcı değildi. Çünkü bahsedilen anlatı, uzun zamandır Avrupa entilajansiyasında Ortaçağlardan bu yana oluşmuş “İslam ekonomileri” nin sözde geriliği modeliyle beraber, modernliğin temel şartı olarak görülen endüstriyel proletaryanın işgücü ile çalışan fabrika merkezli endüstriyel ekonomiyi esas alan genel geçer modernleşme paradigmalarıyla gayet güzel örtüşmekteydi.³⁵ Quataert, 1979 senesinde, gerileme paradigmasını savunan tarihçilerin görüşlerini revize etmek zorunda kalacakları çarpıcı ve meydan okuyucu bir çalışmanın yayımlanmasından bahseder. Çalışmanın sahibi Benjamin Braude; Osmanlı zanaatlarının, Avrupalı imalatçılarla rekabet etme becerisi gösteremedikleri ve bu anlamda kifayetsiz kaldıkları hususundaki gerilemeci ve toptancı teoriye karşı, Avrupalıların Ortadoğu piyasalarını fiyat kırarak ele geçirdiklerini keşfeder. Bunun başlıca nedeni, fabrika mallarını normal şartlarda satmaları değil, getirdikleri malları indirimli fiyattan satmalarıydı. Atlantik kıyılarındaki kârlarla beslenen Avrupalı tüccarlar Osmanlı pazarlarına ham kumaş gönderiyorlar ve bunu indirimli fiyatlarla satabiliyorlardı. Avrupa, Yeni Dünya altınını üzerine kâr koyup satabilecekleri malları satın almada kullanıyordu³⁶ Netice olarak araştırmacılar Osmanlı imalat sanayiini sorgulamaya başladılar. İmalat sektörü bu dönemde imparatorlukta oldukça canlı idi. Sektör, Avrupa’da ucuz emek ve işgücünün ve tabii ki makinaya dayalı üretimin kullanılmaya başladığı sanayi devrimi çağında ayakta kalma savaşı verirken uzun bir süre canlılığını yitirmedi. 18. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı el yapımı mamulâtı, Osmanlı dokumaları, el yapımı iplikleri çevre imparatorluk ve devletlerde fevkalade revaçtaydı.³⁷ 18. yüzyıl boyunca, gerilemeci paradigmanın iddia ettiğinin aksine çevre ülkeleri de besleyen bir imalat sektörünün görece canlı olduğu ortaya çıkmıştı...

Burada dikkat çeken nokta gerilemeci paradigmayı savunanların üç yüz yıldan fazla bir süre için doğrusal ve toptancı düşünerek siyasi, askeri, sosyo ekonomik, kurumsal olarak neredeyse bir toplum ve devletin her alanda lineer bir düşüğe geçtiği zihnî kolaycılığın saplanmalarıydı. Onlar, her türden olay, gelişme ve olguları hiçbir ayırma tabii tutmadan gerileme başlığı altında toplamışlardı. İmparatorluğun çürüyerek bozulması demek despotik bir düzen içerisinde nadiren gelen soluklanmalar hariç, herhangi bir canlılığın veya yenilenmenin olmadığı bir tahayyül oluşturdular. Anlatılarında enflasyon, duraklama, isyan, sultanların pasifliği gibi tarihçile-

35 A.g.e, s. 298

36 A.g.e, S. 299. Quataert’in sözünü ettiği, gerilemecilerin fikirlerini revize etmelerine sebep olan makale için: Bkz. Benjamin Braude, “International competition and domestic cloth in the Ottoman Empire, 1500-1650, A study in underdevelopment”, *Review*, 2 (3), 1979, s. 437-451

37 Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (çev: Ayşe Berktaş), İstanbul, 2005, s. 201

Yaz

Akademik
Bakış

99

Cilt 16
Sayı 32
Yaz 2023

rin menfi olarak gördükleri olgu ve eğilimler sürekli büyüyen, her şeyi saran bir “gerileme” edebiyatının içine yerleştirdiler. Bunların bir kısmı gerçekten tarihçilerin gerileme olarak telakki ettiği şeylerdi, ancak pek çoğunun durumu gerçekten şüpheliydi. Mesela, eğer gerçekten meydana geldiyse 16. yüzyıl fiyat devrimi, Avrupa için neden ekonomik patlamanın bir işareti olarak telakki edilirken Osmanlı ekonomisi için bir felaketin işareti kabul ediliyor? Bu tür afaki varsayımlar gerileme kurgusunun mantıksal acizliği içinde döngüsel bir şekilde gözlem olma değerini kazanırlar. Bu da sonuç olarak doğrusal ve toptancı mantığına sahip gerileme kurgusunu pekiştirir.³⁸

Kafadar’ın işaret ettiği 16. yüzyıldaki fiyat devrimi üzerinde kafa yoran Pamuk, Avrupa kaynaklı fiyat devriminin Osmanlı mali ve ekonomik yapısında farklı zamanlarda farklı etkiler uyandırdığını tespit ediyor. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu’nda 16. yüzyıl boyunca fiyatlar sürekli bir şekilde artmış ve 1600’lerin başında en yüksek noktaya ulaşmıştı. Bu noktadan sonra 17. yüzyıl ortalarına kadar yavaş yavaş gerileme eğilimine girmişti. Fiyatların en fazla yükseldiği 16. yüzyılın sonlarında bile enflasyon aynı dönemde İtalya’da gümüş üzerinden ölçülen enflasyonla neredeyse aynı olmuştu.³⁹ Pamuk, 17. yüzyılın tamamında ve 18. yüzyılın ortalarına gelinceye kadar bütün Avrupa’da nüfusun, üretimin ve uzun mesafeli ticaretin bir durgunluk dönemine girdiğini ifade ediyor.⁴⁰ Aynı dönemde, Osmanlı iktisadi ve mali düzeni benzer veya farklı etkilere maruz kalarak bunalımlı bir döneme girmişti. 1580’de paranın taşıdığı sosyal-iktisadi kargaşalara sebep oldu. İmparatorluğun en temel gelirlerinden, toprağa dayalı gelir kaynağının aracı olan fetihlerin durması, belki de devletin efektif yarıçapı olan sahanın limit noktalarına ulaşılması, maliyeyi zora soktu. Bu gelişmelerin en doğal sonucu tımar sisteminin çözülmesi olmuştu. Özellikle savaş teknolojilerinin değişmesi bunda önemli pay sahibiydi. Osmanlı ordusu, en önemli vurucu gücü olan ve ok, yay, kılıç ve zırh kullanan sipahilerle özellikle 16. yüzyılın ortalarına kadar Avrupalı ordulara karşı belirgin bir üstünlük elde etmişti. Ve fakat 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı yöneticileri, Avusturyalıların ateşli silahlarla mücehhez piyadeleri ile giriştikleri savaşlarda ordunun etkili olamadığını müşahede ettiler. Avrupa’da değişen savaş teknolojileri, Osmanlıları tımara dayalı sipahi ordusunu ihmal ederek yerine maaşlı,

Görüş

38 Kafadar, *a.g.m.*, s. 103

39 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 117. Faroqhi, Osmanlı’da fiyat artışlarının başlangıçta tarihçilerin varsaydığından daha az olduğunu, Ö. L. Barkan’ın bunu bilmesine rağmen, ortaya koymakta gönülsüz davrandığını ifade ediyor. Bkz. Suraiya Faroqhi, “Post Kolonyal dönem Öncesi ve Sonrasında İmparatorluklar: Osmanlılar”, *Hâkim Paradigmaların Ötesinde-Rifa’at Abou-El-Haj’a Armağan*, (derleyenler: Donald Quataert, Baki Tezcan), (çev: Aytek Sever), Ankara, 2012, s. 93

40 *A.g.e.*, s. 133. 17. Yüzyılda Avrupa’da meydana gelen durgunluğun sebepleri Avrupalı tarihçiler arasında tartışma konusu olmuştur. Mesela Hobsbawm’a göre, kapitalizmin egemen olabilmesi için hâlâ Avrupa’da hüküm-ferma olan tarıma dayalı ekonominin dönüştürülmesi gerekiyordu. İş gücünün tarımdan sanayiye geçmesi, hem de üreticilerin üretim araçlarından ayrılarak ücretli işçilere dönüşmesi lazımdı. Ama bu dönemde bu mümkün olamadı. Dolayısıyla bir sanayi inkılabı doğamadı. Bkz. *A.g.e.*, s.133

ateşli silah kullanan merkez ordusunu ikame etmeye zorladı. Bu da ordu da yenicilerin hem ağırlığı hem de sayısının giderek artırılması ihtiyacını doğurdu. Ancak burada önemli bir sorun şuydu ki; hem mali bunalımla baş etmek hem de sayıları giderek artan maaşlı askere maaş ödemeleri yapmak için paraya ihtiyaç duyulacaktı. Artık tarımsal artı değere, sipahiler aracılığı ile değil doğrudan ve nakdi biçimde el koymak mecburi hale gelecekti⁴¹ Bu da beraberinde iltizam sistemini getirdi. Gerileme paradigmasını savunanların, özellikle vurgu yaptıkları tımar sisteminin bozulması argümanının, bir gerileme parametresi olarak sunulmasının tutarsızlığı aşikârdır. Devletin, yapılması zaruri alanlarda, gayet de pragmatik davranarak, mümkün olduğunca gerekli adımları attığı, çağın getirdiği şartlara uymak zorunluluğunu hissederek değişim ve dönüşüme gittiği anlaşılıyor.⁴² Bahsedilen dönüşüm zamanla devletin merkezinde olduğu gibi taşrada da otoritenin çeşitlenmesi ve desantralize olmasına müncer olacaktır.

Hathaway, bahsedilen görece adem-i merkezîyetçi yapıyı da Osmanlı dönüşümünün doğal bir parçası olarak görmektedir. Gerileme paradigmasını savunanlarca devletin merkezi yapısının zayıflamasının bozulma veya otorite zaafı olarak görülmesi çokça başvurulan yaklaşımlar olarak dikkat çekmektedir. Hathaway'a göre bu yaklaşımı savunanlar, merkezi yapının zayıflamasının merkezde bulunan güç klikleri arasında iktidarın paylaşımıyla ne denli alakalı olduğunu henüz kavrayamamışlardır. Bu yalnızca sultanın zayıflığının yerel otoriteleri bağımsızlık yönünde cesaretlendirmesi değil, temelde daha büyük bir bürokratik yapı ile beraber eyaletlerde peşi sıra görev yapacak çok sayıda görevlinin yaratacağı hareketliliğin, yerel unsurlarla sıkı bağların kurulmasına ve dolayısıyla bölgeselleşmeye yol açacaktır. 17. yüzyıl Celali isyanlarında olduğu gibi, etnik kökenleri başkaldırmaya yöneltme hususunda ne derece etkin olursa olsun onlar, nihayetinde İstanbul tarafından tayin edilmişlerdi ve her zaman merkezin birer memuru olarak kalmışlardı.⁴³

Taşrada görülen görece desantralizasyon, tabii ki merkezdeki ile paraleldi. Saray ve çevresinde oluşan ve akrabalık bağlarıyla da pekişen hizipler, Hürrem ile başlayıp Safiye veya Kösem sultanla devam eden kadınlar iktidarı dönemi de padişahın otoritesini oldukça zayıflatmıştı. Osmanlı gerileme paradigması savunucuları bunu devletin zayıflamasının hatta geriye gidişinin başlıca nedenleri arasında gördüler. Bazıları ise Osmanlı gerilemesinin sonuçları olarak düşündüler.

Osmanlı Beyliğinin zamanla güçlenip zenginleşmesinin en temel şart-

41 A.g.e, s. 120

42 Osmanlı devlet aklı tartışmaları tabii ki entelektüel-akademik çevrelerde yapılmaktadır. Ancak şu bir gerçektir ki devlet, nasıl kuruluş ve sonraki dönemlerinde rasyonellikten uzak kalmamak gereğini duymuşsa -ki mesela devşirme kurumunun geçmiş tecrübelerini de tevarüs edip üstüne yeni orijinaliteler koyduğu gibi-, bunalım dönemlerinde de pragmatizmini devam ettirmişti.

43 Jane Hathaway, "Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayırılması Sorunu: 15. Ve 18. Yüzyıllar", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak-Gerileme Paradigmasının Sonu*, (çev: Cem Demirkan), (haz. M. Armağan), İstanbul, 2011, s. 169

gazi

Akademik
Bakış

101

Cilt 16
Sayı 32
Yaz 2023

tının, merkeziyetçi ve otoriter bir yönetim altında yayılmacı bir politika olduğu düşünülürse bu önermeler oldukça akla yakın gelebilir. Ancak başarı tabii ki başka yollarla da ölçülebilir. 16. yüzyıl sonlarında vuku bulan bu değişimler otoriteyi parçalayıp dağıtmanın yanında, becerikli olabileceği gibi beceriksiz olması muhtemel tek bir kişinin elinden iktidarı alıyordu. Bu gibi değişimler, yönetimi bürokratik bir sisteme doğru evirirken, kişisel hevesler, değişmekte olan dünya ticareti, rakip devletlerin ziyadeleşen kuvveti ve Osmanlı devleti içindeki oldukça sık yön değiştiren ilişkiler karşısında Osmanlı devlet ve toplumunu muhafaza etmeye yardımcı oldular.⁴⁴

Gerileme paradigmasının gerileme kapsamında değerlendirdiği bir diğer husus hanedan veraset sistemindeki değişiklikti. Özellikle şehzadelerin sancağa çıkmaması ve kafes arkasına alınma geleneği bir bozulma alameti veya bazen sonucuydu. Bilindiği gibi 17. yüzyılın başı ile beraber eski veraset sistemi- taht mücadeleleriyle galip gelenin taht hakkını kazanması- değiştirilerek ekberiyet adı verilen sisteme geçiş yapılmıştı. Peirce, ekberiyet sisteminin eski sisteme göre avantajlarını veya dezavantajlarını tartışırken şu ifadeleri kullanıyor:

“Açık taht mücadelesi, galip gelene doğrulanmış bir karizma sağlamış olabilirdi ama toplumun bütünü için zayıflatıcı bir sistemdi ve ortaçağ sonrasındaki istikrarlı, uzun ömürlü devletler çağının hükümet etme gereklerine uymadığı ortadaydı. Adayların taht için giriştikleri genellikle şiddetli rekabet, iç altüstlüğe yol açıyor ve dış düşmanlara iç kargaşadan yararlanma olanağı vererek devleti zayıflatıyordu. Dahası, yayılmacılık sonrası dönemin yerleşik devletinde, başkent İstanbul imparatorlukta dikkatlerin giderek yoğunlaştığı bir odak noktası ve insan kaynağının yığıldığı bir yer haline gelmişti; burada yaşayanların sadakati, sultanın tahttaki güvenliği açısından gittikçe hayati bir önem kazanmıştı. Bir şehzadeyi başkent dışına, politik bakımdan hoşnutsuzlar için mknats görevi göreceği bir yere yerleştirmek düşünülemezdi.”⁴⁵

Ekberiyet sistemin ihdasıyla beraber teb'a ile sultan arasındaki ilişkinin niteliği bağlamında da ince, ancak hissedilir bir değişiklik görüldü. İlişki daha soyutlaştı, daha az kişisel oldu; Sultanın oğulları, sınırlı da olsa kamusal kariyerleri ve maiyetleri ile iyice bilinen kimselerdi ve halk, en azından politik çıkar çevreleri, bağılıklarını şu veya bu adaya yönelterek bir anlamda oylarını kullanabiliyorlardı.⁴⁶

Osmanlı gerilemesine dair farklı bağlamardan birçok iddia söz konusu. Son olarak ele alacağımız husus, Osmanlı ordusunun gerilemesi, özellikle kullandığı savaş teknolojilerinin giderek eskidiği ve yönetici elitin bunu yenilemek anlamında ciddi hamle yapmadığı iddiası olacaktır. Bu türden iddialar diğerlerinde de olduğu gibi toptancılığa dayanıyor. Grant, Osmanlı'nın

44 Goffman, a.g.e, s. 85

45 Leslie P. Peirce, *Harem-i Humayun- Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, (çev: Ayşe Berktaş), İstanbul, 2021, s. 58

46 A.g.e, s. 59

19. yüzyıla kadar büyük devletlere karşı kazandığı savaş ve zaman zaman gösterdiği önemli başarıları sıraladıktan sonra, özellikle silah endüstrisinde 1571 veya 1683 sonrası ciddi bir teknolojik gerileme yaşamadığını ortaya koyuyor. Osmanlılar en başat düşmanları olan Venedik ve Rusya ile teknolojik anlamda başa baş mücadele vermişlerdi. 18. yüzyılda Osmanlı silah imalatı Avrupa'nın gerisinde kalsa da bu, çaresiz bir durum değildi. Bahsedilen yüzyılın sonunda askeri teknolojiyi takip etmede oldukça mahir ve gayretli oldukları görülüyor. Kalyon, firkateyn, namlu delme tekniği, hafif sahra topu, yeni barut formülü ve çakmaklı tüfekler Osmanlılar tarafından imal edilip kullanılmışlardı. Osmanlılar 15-18. yüzyıllar arasında iki yayılma dalgasını kaçırmamışlar, her seferinde yabancı uzmanlar ve yabancı modellerin takliidiyle imalat düzeylerini yükseltmişlerdi. Teknikler zamanla değişse de uyarlanma kabiliyetleri sayesinde üçüncü seviye imalatçı olmayı başarmışlardı. Bu anlamda Osmanlıların gerilediği fikri yanlış ve yanıltıcıdır.⁴⁷

Sonuç

Bu yazıda son dönemlere kadar savunulmuş olan ve hala etkileri devam eden Osmanlı Devleti'nin son üç buçuk asrını duraklama, bozulma, çürüme, gerileme veya çöküş şeklinde tavsif eden "Gerileme Paradigması"nın neden geçersiz olduğunu göstermeye çalıştık. Bu paradigmaya göre Osmanlı Devleti, 16. yüzyılın sonundan itibaren iktisadi, sosyal, idari, askeri her alanda geri döndürülemez bir gerileme seyrine girmiş ve kaçınılmaz bir çöküşe doğru hızla ilerlemişti. Paradigmayı savunanlarca gerilemenin sebebi veya bazen de sonucu olduğu düşünülen argümanlar; Sultan Süleyman'dan sonra gelen padişahların kişilik ve yönetim zayıflıkları, hanedan veraset sisteminin değişmesi, yönetimde kadınlar saltanatı ve kargaşa, Batı'da olan gelişmelere kayıtsızlık, yeniçerilerin sayılarının artması ve başıbozukluk, görev atamalarında liyakatsizlik ve adam kayırma, tımar sisteminin bozulması, teknoloji, üretim ve sanayinin ihmal edilmesi gibi genel geçer, yüzeysel ve toptancı varsayımlardı. Gerileme söylemini ilk defa dillendirenler Osmanlı bürokrasisinde yetişmiş, ancak dönemlerinde gerçekleşen iktisadi, mali ve yönetsel zorluklar sebebiyle dönüşüme gitmek zarureti hissetmiş devlet refleksini eleştiren Koçi Bey veya Mustafa Âli gibi nasihatname yazarları olmuştur. Yenilenmeye gitmekte olan sistemde muhtemelen istedikleri mevkie ulaşamadıkları anlaşılan bu gibi nasihatname yazarları, yeni dünya ekonomik sisteminin sonucu olarak, dışarıdan gelen tazyikleri hesaba katmadan, karşılaşılan zorlukları ve buna çare olarak başlatılan dönüşümü bir iç yönetim zaafı olarak göstermişler, sistemin yine eski haline, yani Sultan Süleyman öncesi devire dönmesini önermişlerdi. Yeni oluşan durumu ise bir gerileme olarak adlandırmışlardı. Bunun yanında İbn-i Haldun'cu nazariyeyi esas alarak Osmanlı'nın geri dönülmez bir yaşlılık dönemine girdiğini düşünen Katip Çelebi gibi yazarlar benzer söylemler ortaya

47 Jonathan Grant, "Osmanlı "Gerilemesi"ni Yeniden Düşünmek: 15.-18. Yüzyıllardaki Askeri Teknoloji Yarışında Osmanlı İmparatorluğu'nun Konumu", (çev: Cem Demirkan), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak-Gerileme Paradigmasının Sonu*, (haz: M. Armağan), İstanbul, 2011, s. 197-198

gors

Akademik
Bakış

103

Cilt 16
Sayı 32
Yaz 2023

koymuşlardı. Gerileme söylemi, nasihatname yazarları üzerinden devşirilip d’Ohsonn ve Hammer-Purgstall gibi Avrupalı yazar ve tarihçilerce bağlam ve konjonktüründen koparılarak bütünsel ve doğrusal bir gerileme edebiyatına dönüştü. Bunun, Osmanlı’yı zaten İnsanlık gelişme çizgisinin ve dolayısıyla Batı’nın ötekisi olarak konumlandırmış oryantalist-Avrupa merkezci bakış açısı için de cazip bir söylem olduğu düşünüldüğünde, gerileme paradigması, ideolojik bir zemin üzerinden yaygınlaştı. Osmanlı tarihinin bahsedilen dönemine dair, spesifik analizlere girmeyen, derinlikli olmayan, yüzeysel bakış açısı, paradigmanın genel karakterine hakimdir. Rüşvet, adam kayırma, toplumsal bozulma, ahlaki çözülme gibi vasıflandırmalarla “gerileme”yi tahkim eden söylem, sathi bir ahlakçılık bakışına da dayanıyordu. Toplum ve devlette meydana gelen her türlü olumsuz gelişme, belirgin bir şekilde sürekli devam eden bir gerileme çerçevesine dahil ediliyordu. 18 ve 19. yüzyılda belirginleşen söylem, modern tarihçilerce de bir dogma mesabesinde görülüp neredeyse sorgusuz sualsiz kabul edildi. 20. yüzyılın sonu itibarıyla, Osmanlı kurumsal, iktisadi, siyasi, askeri tarihi üzerinde derinlikli analizler yapan tarihçiler “Gerileme Paradigması”nın kusurlarını keşfetmeye başladılar. Ortaya konulan ekonomik göstergeler, veriler veya istatistikler, durumun aslında gerilemecilerin iddia ettikleri şekilde olmadığını, devletin, dünya konjonktüründe oluşan birtakım zorlamalar karşısında değişimci ve dönüşümcü bir refleks göstermeye çalıştığını, her alanda sürekli bir kötüye gidişten ziyade, farklı alanlarda ve farklı zamanlarda durumun zikzaklar çizdiğini gösterdiler. Hatta 18. yüzyılın imparatorluk için birçok açıdan bir barış ve görece refah asrı olduğunu gördüler.

Gösterilen nokta-i nazardan “Gerileme Paradigması”nın artık tutarlılığının kalmadığı, birçok tarihçinin bahse konu söylemi terk ettiği, en azından terk etmeye başladığını ifade edebiliriz. Ancak sözü geçen paradigmanın, bir kısım akademik tarihçiler ve özellikle ortaokul, lise veya bazen üniversite tarih müfredatlarında sorgusuz sualsiz kabul edilerek okutulduğu malumdur. Osmanlı tarihi üzerine yapılacak, metodolojiyi esas alan ve derinlikli araştırmalar arttıkça bu durumun değişeceğini düşünüyoruz.

Kaynaklar

1-Basılı Kaynaklar

- ABOU-EL-HAJ, Rifa’at Ali, *Modern Devletin Doğası-16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, (çev: Oktay Özel-Canay Şahin), Ankara, 2000
- ALTHUSSER, L., *Politika ve Tarih*, (çev: Alâeddin Şenel-Ömür Sezgin), Ankara, 1987
- ATASOY, Fahri, *Sorokin’in Toplum Felsefesi*, Ankara, 1997
- BEDİR, Ayşe, “17.Yüzyıl Osmanlı Düşünce Hayatında İbn-i Haldun Etkisi: Tarih-i Naima Örneği”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2019, Vol.6 (Num.4)
- CARR, E. Hallet, *Tarih Nedir*, (çev?), İletişim Yayınları, İstanbul, 1987
- COLLINGWOOD, R.G., *Tarih Tasarımı*, (çev. Kurtuluş Dinçer), İstanbul, 1990
- COPEAUX, Etienne, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*, (çev: Ali Berktaş), İstanbul, 2016
- DARLING, Linda T., *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk-Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, (çev. Adnan Tonguç), İstanbul, Nisan, 2019
- FAROQHI, Suraiya, “Post Kolonyal dönem Öncesi ve Sonrasında İmparatorluklar: Osmanlılar”,

- Hâkim Paradigmaların Ötesinde-Rıf'a at Abou-El-Haj'a Armağan*, (derleyenler: Donald Quataert, Baki Tezcan), (çev: Aytek Sever), Ankara, 2012
- FLEISCHER, Cornell H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aydın ve Bürokrat-Tarihçi Mustafa Âli*, (çev: Ayla Ortaç), Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2021
- GOFFMAN, Daniel, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, (çev: Ülkün Tansel), İstanbul, 2004
- GRANT, Jonathan, "Osmanlı "Gerilemesi"ni Yeniden Düşünmek: 15.-18. Yüzyıllardaki Askerî Teknoloji Yarışında Osmanlı İmparatorluğu'nun Konumu", (çev: Cem Demirkan), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak- Gerileme Paradigmasının Sonu*, (haz: M. Armağan), İstanbul, 2011
- HATHAWAY, Jane, "Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayırılması Sorunu: 15. Ve 18. Yüzyıllar", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak-Gerileme Paradigmasının Sonu*, (çev: Cem Demirkan), (haz. M. Armağan), İstanbul, 2011
- HEGEL, George Wilhelm Friedrich, "Hukuk Felsefesinin Anahatları", (çev. Güçlü Ateşoğlu), *Tarih Felsefesi, Seçme Metinler, Herder-Kant-Fichte-Schelling-Hegel-Schopenhauer*, (haz. Doğan Özlem, Güçlü Ateşoğlu), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006
- HOWARD, Douglas A., "Osmanlı Tarih Yazıcılığı ve 16.-17. Yüzyılların "Gerileme" Edebiyatı", (çev: Cem Demirkan), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak-Gerileme Paradigmasının Sonu*, (haz. M. Armağan), İstanbul, 2011
- İBN-İ HALDUN, *Mukaddime II*, İstanbul, MEB Yayınları, 1989
- KAFADAR, Cemal, *İki Cihan Aresinde Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, (çev: A. T. Şen), İstanbul, 2019
- KAFADAR, Cemal, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi", (çev. Cengiz Şişman), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, (haz. M. Armağan), İstanbul, 2011
- KÂTİP ÇELEBİ, *Düsturü'l amel li-islâhi'l-halel* (Ayn Ali, Kavânin-i Âl-i Osman içinde), İstanbul, 1280
- KOÇI BEY, *Koçi Bey Risalesi*, (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman), Ankara, 1972
- LEWIS, Bernard, "Osmanlı İmparatorluğunun İnhitâtı Üzerine Bazı Düşünceler", (çev: Salih Tuğ), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*, (haz. M. Armağan), İstanbul, 2011
- KURAN, İbrahim, "Osmanlı Gerileme Paradigmasının Yapısökümcü Analizine Bir Katkı", *İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2 Sayı 1, İstanbul, 2017
- NAİMA Mustafa Efendi, *Târîh-i Naima*, (haz. Mehmet İbşirli), C.1, Ankara, TTK Yayınları, 2007
- ÖZVAR, Erol, "Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", *Divan*, 1999/2
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005
- PEIRCE, Leslie P., *Harem-i Humayun- Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar*, (çev: Ayşe Berktaş), İstanbul, 2021
- POPPER, Karl, *Tarihselciliğin Sefaleti*, (çev: Sabri Orman), Ankara, 2021
- QUATAERT, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (çev: Ayşe Berktaş), İstanbul, 2005
- QUATAERT, Donald, "Osmanlı Tarih Yazımı ve "Gerileme" Kavramına Yönelik Değişen Tavrılar", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak-Gerileme Paradigmasının Sonu*, (Çev: M. Armağan), (haz. M. Armağan), İstanbul, 2011
- SAID, W.Edward, *Oryantalizm, Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul, 1991
- YILDIZ, Mustafa, "İbn-i Haldun'un Tarihselci Devlet Kuramı", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 2010 Güz
- 2. Dijital Kaynaklar**
- BERKTAY, Halil, Serbestiyet İnternet Sitesi, 20-04-2023erişim:<https://serbestiyet.com/yazarlar/osmanli-ne-kadar-modern-di-6-biraktigim-yerden-36898/>

Extended Abstract

The last three and a half centuries of the Ottoman Empire, encompassing its entire political existence after Suleiman the Magnificent, have been divided into historical periods such as "stagnation," "decline," "deterioration," or "collapse" by certain academic and intellectual circles. Furthermore, all economic, political, military, and social developments, whether positive or negative, have

göz

Akademik
Bakış

105

Cilt 16
Sayı 32
Yaz 2023

been included in these descriptions. This paradigm, known as the “Ottoman Decline,” disregards the state’s adaptive response to the challenges faced by the Ottoman Empire due to external economic and political circumstances starting from the late 16th century. Instead, it paints a picture of constant decline in all aspects of state and society, with favoritism and bribery on the rise, hierarchies breaking down, and growing poverty. Additionally, once powerful sultans are depicted as being replaced by weak and characterless rulers, while the influence of women in the palace creates governance weaknesses through factionalism. In both the provinces and the capital, order has been disrupted, neglecting the timars, and a provincial bureaucracy, controlled by different factions from the center, has emerged.

The emergence of the “Decline Paradigm” began with European writers and historians in the 18th and 19th centuries, who interpreted the discourse of decline in Ottoman *nasihatnames* (advice literature) in a different manner. They started constructing a literature of Ottoman decline that has persisted in historical writings until today. This literature relied on treatise authors who adopted a “golden age-ist” approach, describing certain conjunctural developments as decline and advocating a return to the period of Sultan Suleiman, without subjecting them to historical criticism. The resulting paradigm was further reinforced by the 19th-century Europe-centered progressive concept of history and was accepted as an undeniable reality both domestically and internationally. In the 19th and 20th centuries, numerous historians wrote about the decline and deterioration of the Ottoman state and society in nearly every aspect, based on this approach. However, this paradigm was reductionist and plagued by superficial perspectives and historical methodological issues. Most importantly, it lacked in-depth analytical studies focusing on changes and transformations within various institutions, economic structures, and social structures in the Ottoman Empire during the mentioned centuries. Additionally, it embraced marginalizing ideological perspectives that had been formed in the European intelligentsia since the Middle Ages, such as the supposed backwardness of Islamic economies and societies. These perspectives hindered declinists from questioning a topic they believed they already understood.

However, towards the end of the 20th century, especially historians influenced by the Annales school, the Marxist tradition, or the Weberian tradition, discovered that, through specific analytical studies on Ottoman economic, political, military, institutional, and social history, the truth was not at all aligned with the narrative of the declinists. For example, Şevket Pamuk argues that, contrary to the proponents of the declinist paradigm, the price increases in the late 16th-century Ottoman Empire were much lower than what historians had previously accepted. Instead of a narrative of continuous economic decline, it is also mentioned that there were periods of relative improvement in the Ottoman Empire, especially throughout the entire 17th century and up to the mid-18th century, despite the economic stagnation experienced in Europe. Another historian mentioned, Benjamin Braude, concludes in his studies on the subject that the Ottoman manufacturing industry was vibrant and relatively competitive until the end of the 18th century. He draws attention to the price-cutting activities of European manufacturers in the market, aimed at undermining Ottoman manufacturing.

Regarding the issue of the change in the Ottoman succession system and the weakening of the sultans’ authority, which is one of the fundamental arguments supporting the decline paradigm, Jane Hathaway emphasizes a principle that still maintains the stability of state and social structures today. She comments on the system of *Ekberiyet* (the eldest member of the dynasty receiving the throne), introduced in the 17th century, which evolved the administration towards a bureaucratic system. This system removed the risk of uncertainty in the rule of an absolute sultan and transferred power to bureaucratic balances. Jonathan Grant, in his studies rejecting the argument that the Ottoman army lagged behind technologically and linearly regressed in its last 300 years, concludes that the Ottoman army was engaged in a technological race with its rivals and did not experience a significant technological regression after 1571 or 1683.

Currently, there are many historians who object to the Ottoman decline paradigm. Historical explanatory models that were once defended as the sole truth are now being gradually abandoned and left behind in the history books, thanks to new studies and perspectives.

gpr